

Kempelen Farkas és az egyetem átköltöztetése Budára

Magyarország tudományegyetemének átköltöztetése Nagyszombatból Budára, a XVIII. század végén, egy századdal a török hadak kitarodása után, elsőrangú művelődéstörténeti esemény. A természetes magyar fejlődést minden eszközzel késleltető s eltorzító bécsi politikának egy lényeges ponton meg kellett hátrálnia. Ez nem ment könnyen. A jezsuita rend eltörlése s az ausztriai egyetemek államosítása után is Bécs azt kívánta, hogy Magyarország egyetlen univerzitása maradjon csak változatlanul a Pozsony vármegyéhez tartozó megyei városban, Nagyszombatban, amely éppúgy keze ügyében van a bécsi udvarnak, akár csak a Pest-Budát feleslegesen még mindig helyettesítő Pozsony. A Habsburg-politika fázott a gondolattól, hogy fokozatosan visszaadja az ocsudó ország fővárosának régi rangját, mindazzal egyetemben, ami hozzátartozik. A feltörekvő magyar művelődésnek Bécs a sivár provincializmust szánta. S midőn a Burgban már sugdosták, Mária Terézia mégis-mégis hajlik arra, hogy az egyetemet Budára helyezze, magyar ügyekben szokatlan buzgalommal megpróbálták a tervet elgáncsolni. Sikert is húzni-halasztani az egyetem átköltöztetését. Végül is azonban az udvarban bennfentes magyar hazafiak leküzdötték a szívós ellenállást, s elhárítottak minden akadályt az átköltöztetés elől. Pest-Buda új egyetemével újból a magyar kulturális élet élére került. Így jöhetett — néhány évre rá — Kármán József azzal a gondolattal, hogy az iskolai főváros legyen a magyar irodalmi élet központja is. A fővárosba költözött egyetem indította el tehát Budapestnek magyar szellemi központtá válását.

Érdeklődésünk természetszerűen fordul az egyetem Budára költöztetése felé s azok felé, akiknek ezt köszönhetjük. Logikusnak tűnik fel, hogy a kezdeményezők tudatában voltak lépésük rendkívüli jelentőségének. Kik voltak ezek? Hogyan történt az átköltöztetés? Történeti kézikönyveink, az utóbbi háromnegyed század népszerű történeti művei is mindössze néhány szóval említik az eseményt. Szeffű Gyula például úgy tudja, hogy egyetemünk államosítására és átszervezésére, a bécsi egyetem mintájára, gróf Niczky Kristóf bírta rá az uralkodónót. Niczky röpiratban is buzgólkodott a terv körül. S Niczky és Ürményi József „végzik el nagy szeretettel” — írja Szeffű — a jezsuiták barokk

egyetemének átköltöztetését a kis Nagyszombatból Budára. A nagy reform Szekfű szerint teljesen Mária Terézia érdeme.¹ Pauler Tivadar ismert monográfiája egyetemünk történetéről a kútforrása e megállapításoknak. Pauler mondja az áttelepítést Mária Terézia egyik eredeti művelődéspolitikai gondolatának.² A királynő, magyarázza Pauler, a Ratio Educationis elfogadásával egy időben döntött az egyetem áthelyezéséről.³ Egy helyütt azonban elmondja, hogy a királynő az egyetem kérdésének tanulmányozására háromtagú bizottságot nevezett ki. Ennek Niczky Kristóf, Kempelen Farkas és Szabó András voltak a tagjai. A királynő ezzel a bizottsággal dolgoztatta ki a tervet. Niczky, Kempelen és Szabó megbízásukhoz képest megjárták Nagyszombatot, Budát és Pestet, tüzetesen megvizsgálták a helyi viszonyokat, s egyhangúan ajánlották az egyetem Budára költöztetését. Felterjesztésüket 1776. december 22-én intézték az uralkodónőhöz. Magát a tervet Mária Terézia ugyanazzal a triumvirátussal nyélbe is ütötte.⁴ Paulerrel azonosan vázolja a bizottság működését egy szlovák tanulmány is, bár nem hivatkozik a nyilvánvaló magyar forrásra.⁵

Pauler terjedelmes művéből ennél többet nem lehet kihámozni a bizottságra nézve. Nem állapítható meg, hogy hármuk közül kinek minő szerepe volt, s kié volt az ilyen bizottságokban szokásos munka oroszlánrésze. Niczky Kristóf helyét találjuk ott általában a legkézenfekvőbbnek. Hisz valóban Niczky vetette fel már 1769-ben egy rövid emlékiratában, amelyre Szekfű is hivatkozik, az egyetem átköltöztetésének gondolatát.⁶ Niczky, aki fokozatosan betölti az ország első közjogi állásait egészen az országbírói stallumig, a legszámottevőbb magyar főúr Bécsben, feltétlen támasza a dinasztának, olyannyira, hogy ezért később II. József is megtartja, holott tudja, Niczky nem híve a felvilágosodásnak. Niczky magyarázza meg az uralkodónőnek, hogy a közoktatásügy irányítása a magyar király felségjogai közé tartozik, javasolja, hogy a földvári apátság jövedelmét fordítsák az egyetem gyarapítására. Szabó András kanonok, később püspök, jelenléte a bizottságban az egyháznak — az esztergomi róm. kat. főegyházmegyének és a hercegprímásnak — az egyetemhez fűződő elismert kapcsolataira utal. A jezsuita rend eltörlése és óriási vagyonának államosítása után a katolikus egyház nyomban érvényesítette minden befolyását Bécsben, hogy az egyetemen némi formai változással tovább tarthassa a gyeplőt. De hogyan került ebbe az együttesbe Kempelen Farkas, a híres fizikus és feltaláló? Erre nézve Pauler, de más sem tud magyarázatot.

Egész különösen hat a kutatóra a rendkívül gyér adat Kempelen Farkas egész életéről és működéséről. Míg egyetlen találmányáról, a századát elbűvölő sakkozó gépemberről egész sor könyv és újságcikk jelent meg, addig magyarországi közéleti munkásságáról alig látott napvilágot néhány sornyi feljegyzés. Ezt a szüksézszerűséget alighanem magának Kempelennek köszönhetjük. Feltehető ugyanis, hogy ami adata, levelezése, feljegyzése volt, azt maga tüntette el a magyar jakobinusok mozgalmának felfedezése után. Kempelen Farkas ugyanis,

minden valószínűség szerint, titkos híve volt Martinovicséknak, nevezetes közéleti pályafutása Martinovicsékkal egy időben ér véget. Kempelen Mária Terézia korában nőtt fel s bárkinél jobban ismerte a világszemléleti kételtűséget a bécsi udvarban. A bécsi aufklérizmusnak ellenreformációs és antiracionalista árnyéka volt. A pozsonyi főharmincados fia evvel szemben őszintén s egyértelműen felvilágosult polgárnak érezte magát, egy feltörekvő s a fölötté levő társadalmi osztállyal harcban álló új osztály fiának. A magyar nemesség, melyet apja kapott volt III. Károlytól, szem melláthatóan csak arra kötelezte Kempelen Farkast, hogy patrióta szívvvel dolgozzék hazája felvirágoztatásán s elősegítse a polgárosodást mindenütt, ahol megfordul. Egyedülálló eset, hogy köznemes létére akkora szerepe volt a bécsi udvarban három Habsburg mellett, mint a legelső főrendűeknek. A felvilágosult század gyermeke volt, tédret hajtott a legfőbb hatalom előtt, hogy elkerülje a sok kisebb hatalom csapdáját az országban. Kempelenre gondolva önkéntelenül eszünkbe jut Ráby Mátvás, Jókai Rab Rábyja. Csakhogy Kempelen nem egy vármegyével viaskodott, mint Ráby, hanem az egész országrért harcolt sokkal okosabban, ügyesebben és sikeresebben is, mint a szentendrei és izbégi parasztok védelmezője.

Kempelen Engelbertnek, a pozsonyi főharmincadosnak három fia volt. A legidősebb, András (1716—1752) előbb katonatiszt, kapitány, utóbb diplomata, majd teológus Rómában, s mint kanonok hal meg fiatalon Pozsonyban. Ezt a Kempelent, aki császári követségi tanácsosként működött egy ideig Sztambulban, szemelték ki II. József nevelőjének, s csak tüdőbaja s gyors halála akadályozta meg e megbízatása teljesítésében. A középső fiú, János (1725—1801) ugyancsak katonatiszt, tábornok, de előbb udvarmestere Mária Terézia vejének, Magyarország helytartójának, Albert hercegnek. Jancsó Elemér tanulmányából tudjuk, hogy mindkettejüket egyszerre vették fel az egyik bécsi szabadkőműves páholyba.⁷ Szekfü írja, hogy Albertet feleségével együtt Kempelen Farkas oktatta magyar nyelvre Pozsonyban, Mária Terézia kérésére. Alighanem a szabadkőművesekhez is Albert kalauzolta Farkast, délceg bátyjával együtt. Nem csoda, hogy amikor az öreg Kempelen egy évvel nyugdíjazása után, harmadik fiát a magyar kamaránál akarja elhelyezni, a kamara urai Pozsonyban felhördülnek emiatt, s a 21 éves Kempelen Farkas kérvényét elutasító záradékkal továbbítják a királynőhöz. Tartottak tőle, hogy a puritán Kempelen fia belelát a kamarai tisztviselők ismert üzelmeibe. Mária Terézia azonban, úgy látszik, tudott a fiatal Kempelenről, áthúzta az elutasító szavakat és saját kezével ráírta a kérvényre, hogy fel kell venni, a magyar kamara kiváló tisztviselőre tesz szert Kempelen Farkasban.⁸ Így került Kempelen Farkas ifjú fővel, 1755 szeptemberében, főnökei vótuma ellenére, fogalmazóként a „Camera Aulica in Hungaricis” pozsonyi új palotájába.⁹

Említett kérvényében Kempelen Farkas felsorolja, hogy beszél magyarul, latinul, németül, franciául, olaszul és szlovákul. Rendkívüli nyelvtudásával Magyarország bármely pontján tolmács nélkül tudott

tájékozódni; feltehető ugyanis, hogy erdélyi és bánsági megbízatásai a román és szerb nyelv elsajátítására ösztönözték s valószínű, hogy angliai útja előtt angolul is tanult. Nyelvtudása és hazai ismeretei predesztinálták a legkényesebb feladatok elvégzésére.

Kempelen neve azonban szorosan összefügg Budapesttel is. A budai várban a Várszínház — mint ismeretes — Kempelen építészeti zsenijét dicséri. Adataink vannak arról is, hogy részt vett a várbeli királyi palota építésében. A budai vár számára a pozsonyhoz hasonló vízvezetékot szerkesztett és épített fel. 1794-ben kidolgozta egy Fiuméhez vezető s Budapestről kiinduló országos csatorna tervét, amely Magyarország fővárosát közvetlenül összekötné az Adriai-tengerrel, tengeri kikötővé tenné. Nyilvánvaló tehát, hogy ismerte hazája gazdasági helyzetét, rájött Budapest nagyszerű földrajzi, központi fekvésének jelentőségére, s víziúton, tehát a legolcsóbb közlekedési kiadásokkal, akarta megvalósítani azt, amit vasútépítéssel és tarifa-politikával Baross Gábor valósított meg részben száz évvel később. Feltehető, hogy az ország központi hivatalainak Pozsonyból a fővárosba költöztetését is Kempelen sürgetésére határozta el a bécsi udvar. Erre vall az egyetem átköltöztetése körül vállalt érdekes és jelentős szerepe. János bátyjának ő tanácsolja nyugdíjba vonulásakor, hogy vásároljon házat Budán s költözködjék át Pozsonyból a fővárosba, ahol szerepe lesz a társadalmi életben. A zálogházat is, amelyet Pozsonyban alapít Kempelen, a bécsi mintájára, áthelyezteteti Pestre.¹⁰ Szemmellátható tehát, hogy egyik legelső s lankadatlan képviselője volt Buda és Pest talpraállításának, fővárosi rehabilitációjának.

Kempelen tudományos munkásságának maradandó alkotása a Mechanismus der menschlichen Sprache c. műve, a fiziológiai hangtan alapvető monográfiája, ma is elsőrangú fonetikai eredményekkel tele. Ebben a könyvében, melyet Gombocz Zoltán egyetemi előadásaiiban joggal nagyra becsült, a magyar nyelv szépségét és kifejező erejét dicséri, s összehasonlítja az indogermán nyelvekkel. Tudjuk, hogy ezen kívül festő, költő és drámaíró is volt. Valóban egy különös lángész, akit nem véletlenül neveztek „magyar Faustnak”.¹¹

Ezúttal azonban hivatali munkásságáról szeretnék szólni, mert az egyetem átköltöztetése ezzel függ össze. A kamara szolgálatában Kempelen ugyanolyan csodálatos dolgokat mível, mint fizikai laboratóriumában. Szilézia elvesztése óta a kamara munkájában egyre inkább érvényesülnek a merkantilizmus tervei. A Sziléziával elvesztett ipartelepeket újak építésével akarja pótolni a királynő. Ugyanakkor nagyarányú telepítést kezdeményez az udvar Magyarország déli vidékén, a töröktől legkésőbb visszafoglalt Bánságban. Kempelent akkor irányítják e két munkakörbe, amikor már baj van. Kempelen állítja le a Bánságban a nemzetiségek betelepítését, rendet teremt, megszünteti a katonai kormányzást, s javasolja a királynőnek a terület visszacsatolását Magyarország törvényes adminisztrációjához. Általában a legkényesebb s a legnagyobb tapintatot kívánó feladatokkal bízzák meg. S ezeket sikeresen megoldja. 1764-ben, a hétéves háború befejezése után, Kempelen telepíti le a kamara

birtokain a hadirokkantakat és obsitosokat. Kiválogatásuk végett heteket tölt Pesten, az Invalidusház (a mai Városháza) rokkantjait válogatva. A következő évben, mikor egy jelentés tudtul adja az uralkodónőnek, hogy Magyarország sójövédékel baj van, a kibányászott só jelentős része vám és adó megkerülésével, tehát lopott jószágként kerül a piacra, Mária Terézia Kempelent bízta meg — mint sójövédéki igazgatót — az ország sóbányáinak teljhatalmú ellenőrzésével. Ez a vállalkozása is sikerrel jár, a kincstár sójövédelmét Kempelen rövid idő alatt lényegesen felemeli. 1767-ben bízta meg Kempelent II. József, mint társuralkodó, a Bánság vezetésével császári biztosi rangban, ugyanakkor Grassalkovich Antal, a magyar kamara elnöke, megbízta az összes kamarai manufaktúrák és növénytermelő telepek felügyeletével. Ez konkrétan azt jelentette: lendítse fel a hazai posztógyártást, gyapotfonást, a selyemhernyótenyésztést és a festőnövények termesztését. Senki nem tudott olyan szerencsés kézzel békét teremteni a hazai nemzeti ügyekben, mint Kempelen a délvidéki darázs-fészkekben. 1768 februárjában az uralkodóhoz előterjesztett Relation-ja, ez a hatalmas tanulmány császári biztosi működésének tapasztalatairól, még ismeretlen kútforrás történetíróink előtt.¹²

Ilyen előzmények után történik Kempelen Farkas kinevezése az egyetemet átköltöztető bizottságba. Így látva Kempelent, nem kétséges előttünk, hogy az egyetem átköltöztetésének legkitartóbb s leg-sikeresebben érvelő szószólója a királynőnél ez a patrióta volt. A munka oroszlánrészét is Kempelen végezte. Nyilván Niczky Kristóf és Szabó András is rendelkezett tapasztalattal, diplomatikus éleslátással, jó modorral és határozott fellépéssel, de nem olyan mértékben, mint Kempelen. Kempelennek nagy tekintélye volt, amelyet ilyen országos ügyben latba vetett. A siker reményében tehette is ezt, mert magánügyeiben mindig mellőzte. Mária Teréziához akkoriban nem is mint kamarai tanácsos volt bejáratos, hanem mint igazi tanácsadó, akinek a királynő 1774 óta különösképpen le volt kötelezve. Kempelen ugyanis akkor — 1774 júniusában — a himlőben megbetegedett uralkodónőnek olyan betegágyat készített, amely egy helyben volt mozgatható, felemelhető, s az egyik szobából a másikba lehetett tolni. Ezt az ezermestert tudatosan tette meg a királynő az egyetemi átköltöztetés motorjává.

Elképzelhető, hogy Kempelen nem váratlanul állott elő az egyetem áttelepítésének gondolatával. Módszeresen érlelte tervét az udvarban. Figyelte a hangulatot, örült Niczky kezdeményezésének. Bécs akkoriban tele volt a magyar értelmiség legjobbjaival, velük Kempelen állandó szívélyes érintkezésben állt, főleg a testőrírókkal, de Batsányival, Kármánnal is, s a bécsi magyar lap szerkesztőivel is gyakran találkozott. Nagyon valószínű, hogy a Magyar Hírmondó királyi engedélyét, a két pozsonyi: Ráth, a szerkesztő és Patzkó, a kiadó számára, Kempelen szerezte meg. Jóban volt a felvidéki származású Kollár Ádámmal, az udvari könyvtár igazgatójával. Olyan híre volt, hogy aki állást keresett, kérvénnyel érkezett Magyarországról, azt egyenest Kempelen-

hez igazították.¹³ Ki lehetett az, aki Mária Terézia népszerű komornájának, Grassné bárónének, gyermekeit Pozsonyba viszi, hogy ott magyarul tanuljanak? Nyilván, Kempelen.¹⁴ Bécsben is, Pozsonyban is nyitva állott háza a magyar értelmiség előtt. Pozsonyi vendéglátásáról maga Windisch is tudósít.¹⁵ Pozsonyban a polgárok körében Kempelen népszerű volt, csak a városi szenátus és a káptalan nézte féltékeny szemmel s leplezetlen irigységgel a hiedelem-irtó s gyermekkora óta „csodálatos varázslónak” ismert tudóst.¹⁶

Kik járhattak Kempelenhez? Egy névsor maradt fenn mindössze, azoké, akik — a kor szokása szerint — a Mechanismusra előfizettek, s nevüket a szerző műve végén publikálta. Ezek közt sok a főrendű előfizető. A névsor végén olvasható „és még mások” kifejezés mögött nyilván azok bújnak meg, akik nem viseltek országos rangot, nem tartoztak a főrendűek közé. Alighanem magyar értelmiségiek voltak ezek. Sas Andor írja, hogy az öreg Kempelen Engelbertet egyszerre nyugdíjazták Amadé Lászlóval, a költővel, aki ugyancsak pozsonyi kamarai tanácsos volt. Kempelen János 1772-ben Mária Teréziától ajándékba kapta a csallóközi Csiba család kúriáját Hodoson s több telket ugyanott, továbbá Gombán, Csenkén, Nagylégen és Kismagyaron. Az adomány úgy szólt, hogy János családjának kihalta után a birtokot Farkas ivadéka öröklék. Amadé is csallóközi birtokos volt s Farkas a gombai kúriát úgy megszerette, hogy életének végén legszívesebben csak ebben a csendes gyümölcstermő, vasárnap este dudaszótól hangos magyar faluban tartózkodott. Maga meséli el, hogy a beszélőgép szerkezetének eszméjét egy csallóközi dudás játékka adta neki.¹⁷

Valószínű tehát, hogy a pozsonyi Kempelen-ház vendégei közt csallóközi magyar nemesek szerepeltek, a gazda pozsonyi szabadkőműves barátain kívül. Így érthető s a gombai nyaralások magyarázzák, hogy Kempelen Farkas fia és leánya csallóközi familiákkal barátkozott s házasodott össze. Pozsonyban már Bél Mátyás évei óta újra divatban volt a magyar nyelv.¹⁸ Mindenütt arról beszélgetnek baráti találkozókön, borozgatás közben, hogy egy tudós társaságot kellene alapítani. Ennek a gondolatnak alighanem a magyar fonetikával foglalkozó Kempelen Farkas volt egyik zászlóvivője. Lehet, hogy Bessenyei ismert tanulmánya, a Jámbor szándék, a Kempelen társaságában folytatott beszélgetések révén jött létre. Jellemző Kempelenre, hogy a Mechanismus előszavában bocsánatot kér, amiért stílusa nem eléggé tökéletes, mivelhogy nem német az anyanyelve. S a Mechanismusban a magyar nyelvnek ünneplő magyarázata és összehasonlítása a szomszéd nyelvekkel, nem véletlen. Szorosan összefügg azzal, amit Bessenyei fejteget, a nyelvmívelő tudós társasággal. Az egyetem átköltöztetése Budára nyilván egyszerre ötlött fel Kempelenben a tudós társaság eszméjével s a magyar nyelv művelésének gondolatával. Ahhoz, hogy a nyelv emelkedésében és elterjedésében bízni tudjon, kevésnek találta a társaság megalakulását; úgy érezte, ennél nagyobb reformra van szükség. S világosan kimondta a célt, amely felé igazi reformok esetén törekedni kell: Nagyszombatból Budára, a

királyi fővárosba kell áttelepíteni az univerzitást. Senki világosabban nem látta, mit lehet veszíteni, ha az egyetem Nagyszombatban kornyadozik tovább s nem áll a fővárosban a magyar művelődés élére.

Jelleméhez méltó bátorsággal ragaszkodott ehhez a gondolathoz. Túlságosan jól ismerte a nagyszombati egyetemet. Két testvérbátyja ott diákoskodott, diákkorában maga is megnézte s elment a kedve tőle. Szemleútján Nagyszombatban két társának Kempelen volt a kalauza. A királynőnek kezdetől fogva a fővárost ajánlotta az egyetem számára. Hivatkozott Pázmány Péter egyetem-alapító oklevelére is, amelyből világosan kiderült, hogy Nagyszombat mellett csak azért döntött 1635-ben a primás, mert Buda és Pest akkor török kézen volt. Nagyszombat tehát már az egyetem alapításakor is csupán ideiglenes székhelynek számított. Pázmány azt javasolta, hogy végleges elhelyezés esetén telepítsék le az egyetemet az esztergomi főegyházmegye területére.¹⁹ S ezt tudva, Kempelen könnyen védhette ki az uralkodónőnél Barkóczy hercegprimás ellenjavaslatát, hogy költözzék át az elődje alapította egyetem — Esztergomba. Buda is ugyanahhoz az egyházmegyéhez tartozik — hangoztatta Kempelen. Hisz Nagyszombatból Esztergomba kerülve az egyetem csak csöbörből vödörbe jut. A kis elhanyagolt Esztergomban ugyanolyan papi provincializmusban reked meg, mint aminőben Nagyszombatban volt. Királyi hatalmát is erősíti Magyarországon, ha a fővárosnak adja az egyetemet — világosította fel Mária Teréziát. S a királynő elutasította Barkóczy javaslatát.

Nem tudni, kik voltak a bécsi udvarban az egyetem átköltöztetésének ellenzői, de könnyen kirajzolódnak előttünk, ha általában a magyar nemzet javát szolgáló reformok osztrák halogatóira és kerékkötőire gondolunk. Nemcsak egy kisstíliú és személyesen érdekelt réteg tagjai voltak ezek, hanem voltak köztük tudatos ellenzők. Magasrangú hivatalnokok lehettek, mert amikor már köztudomású volt, hogy a királynő elfogadta Kempelen, Niczky és Szabó javaslatát, a nagyszombati egyetem kancellárjának váratlanul rendkívüli összeget utalt ki az udvari kamara a rozszant épületek rendbehozására és modernizálására. S Fekete György kancellár nagy sebbel-lobbal tataroztatta s kibővítette a nagyszombati épületsort, gyorsan egy csillagdat is épített rá a központi épületre. Elképzelhető erre Mária Terézia dühe. Úgyis állandó pénztelenségben volt háborúi miatt, s most egy nagy summától ütötték el az áttelepítést. De Kempelen ennek ellenére is győzött. Költségvetést mutatott be az uralkodónőnek. Ha Nagyszombat mellett dönt, akkor ott további épületekre is lesz szükség, mert szűken vannak,összességükön 160 191 forintnyi kiadásra. Viszont a budai helyszíni számítások szerint a Budán való elhelyezés csak 179 438 forintot tenne ki, tehát mindössze 19 ezer forinttal többet, mint Nagyszombatban. Olcsóbb és nagyobb ajándékot nem adhat az uralkodó a magyar nemzetnek, mintha az egyetemet a régi fővárosba költözteti.

Ebben a budai tervben a budai jezsuita iskola és a szomszédságában levő három ház is szerepelt. Kempelen azonban felvetette a gondola-

tot, hogy az egyetem elhelyezhető volna a várpalotában is. Ebben az esetben a különbözet tízezer forintra csökkenne. Kempelen tehát minden oldalról alátámasztotta tervét. Pauler írja, hogy Buda város az átköltöztető bizottsághoz 1776. szeptember 18-án levelet intézett, amelyben az egyetem céljaira ingyen felajánlja a Corvin-féle házat, Mátyás király egykori híres könyvtárának földszintes épületét, és tízezer forintot — hozzájárulásként — az átköltöztetés költségeire.²⁰ Ki súgta meg a budai magisztrátus urainak ezt a kerek összeget? Ugyanaz, aki a levelet a királynőnek bemutatta, megértetvén vele, hogy ilyképpen nincs is költség-többlet Nagyszombat és Buda között. Éljen hát a királyi nagyvonalúság gesztusával, hisz nem kerül semmibe, a munkát elvégzik a magyarok. Kempelen ismerte Mária Terézia jó politikai érzékét, s ezúttal sem csalódott számításában. Mária Terézia teljes egészében elfogadta Kempelen tervezetét.

Igaz, hogy aztán hamar kiderült, a kért összegnél jóval több kell az egyetem átköltöztetéséhez s az átalakítási munkálatokra, de ezt az összeget Kempelen már a maga módján „menet közben” szépszerével meg tudta szerezni a királynőtől. Az utolsó nagyobb összeget, ötvenezer forintot, Mária Terézia egy „mir ist leyd” — sóhajjal, melyet a margóra írt, a pécsváradi apátság jövedelméből utaltatta ki.

Kempelen Farkas szerepéről az egyetem átköltöztetésénél az említettekén kívül érdekes s fontos bizonyítékunk van, egy vegyesbizottság üléséről szóló jegyzőkönyv. A vegyesbizottságot a királynő az egyetem átköltöztetése ügyében állította össze, s élére elnökként Esterházy Ferencet, a Magyar Kancellária elnökét nevezte ki. Ez az ad hoc-testület megvitatta és a királynő elé terjesztette az egyetem áttelepítésével kapcsolatos összes pontokat. A bizottság tagjai voltak Niczky Kristóf, Bajzáth püspök, a magyar alkancellár, előadói pedig Ürményi József, Keltz udvari tanácsos, Szabó kanonok, Kempelen Farkas, s egy Trajcsik Ádám nevű titkár, a jegyzőkönyv írója. A jegyzőkönyv, mely eddig ismeretlen volt, a bécsi Hofkammerarchív anyagából került elő. A német nyelvű írásmű lapszéleire Mária Terézia sajátkezűleg odaírta döntését vagy véleményét. A jegyzőkönyv dátuma: 1777. január 16.²¹

Az egyetem végleges elhelyezésére nézve a jegyzőkönyv a budai királyi várpalotát jelöli meg. Az egyetem kapja meg a várban az Angolkisasszonyok majorját és kertjét (az apácákat Vácra helyezik), s megkapja a jezsuiták épületét is. Intézkedik a bizottság a Nagyszombatban maradó üres egyetemi épületek sorsáról is. De minket elsősorban az érdekel, ami az átköltöztetésről és Kempelen Farkas szerepéről szól. A jegyzőkönyv szerint a vegyesbizottság az átköltöztetés végrehajtását változtatlanul az említett háromtagú — Niczky, Kempelen, Szabó-féle — bizottság hatáskörébe utalja át. A II. 2. pontból mindennél világosabb, hogy az egész bizottság lelke Kempelen Farkas volt. A vegyesbizottság Kempelenéket az átköltöztetési bizottság tagjául javasolja, mint a legilletékesebbeket. S kéri a királynőt, mentesse fel Kempelent erre az időre minden hivatali teendője alól. A királynő igenlő döntésének szavai

közvetlenül Kempelenhez szólnak. Felszólítja, hogy havonként értesítse őt az átköltöztetés előrehaladásáról.

A továbbiakban az egyetem egyes fakultásainak elhelyezéséről van szó. Nem minden érdekesség híján valók a királynő megjegyzései az elhelyezéssel kapcsolatban. Az anatómiai és a kémiai intézetet, valamint az Egyetemi Nyomdát Mária Terézia nem akarja beengedni a várpalota főépületébe; a kémiai intézetet például tűzveszélyessége miatt. Azután az egyetemi botanikai kert, majd a bölcsészeti kar elhelyezéséről van szó, sorra utána a matematikai és csillagászati szertárról és helyiségeiről számol be. Sőt, az egyetem mellett ott maradhat a várban a középiskola s a latin elemi is. Így egész iskolaváros kerekedik majd a várban.

A jegyzőkönyv 9. pontja foglalkozik az Egyetemi Könyvtár elhelyezésével. A vegyesbizottság ugyanis azt is a várban kívánja elhelyezni. A könyvtár még Nagyszombatban van, egyszerre fogják átszállítani az egyetem más ingóságával együtt. Nagyon érdekes Mária Terézia megjegyzése ehhez a passzushoz. Azt közli tudniillik, hogy a tudományos szempontból kevésbé értékes könyveket — ez a nagyobbik rész —, amelyekre az Egyetemi Könyvtárnak, de még a Nagyszombatban maradó akadémiának sem lesz szüksége, adják át ajándékképpen a szerzetesrendeknek és a világi papoknak. Ez a rendelkezés is Kempelen Farkas tájékoztatására mutat. A könyvtárt Nagyszombatban — úgy látszik — Kempelen nézte át. Niczky aligha értett hozzá, Szabó kanonokról pedig nem tételezhető fel, hogy nyíltan lesújtó véleményt mondott volna a jezsuiták vezetése s túlnyomórészt teológiai művekből álló könyvtárról. A könyvtárról szóló ismertetés — ahogy Paulernél is olvasható — Kempelen határozott megállapításaira vall. A könyvtár „inkább (könyveinek) száma és díszes elrendezése, mint tartalma által tűnt ki”. Alig voltak ott orvosi, matematikai és természettudományi művek, kevés volt a történettudományi mű is. A királyi biztosok az ötszáz forintos évi könyvtári beszerzési összeget természetesen kevésnek tartják, s javasolják, hogy menten tízezer forint értékű vásárlással gyarapítsák a Budára vándorló könyvvállományt. Pauler úgy tudja, hogy a könyvtár nagyszombati állományát Mária Terézia három részre osztotta: egyharmadát Budára, egyharmadát a nagyszombati akadémiának, egyharmadát pedig a papoknak és szerzeteseknek juttatta. A könyvtár átszállítása Budára az Egyetemi Nyomda költségén történik, annak a jövedelmét ugyanis a könyvtár kapja. Érdekes adat világít rá a könyvtár személyzeti állományának összetételére: 1779-ben harmadik könyvtárnoknak egy Bretschneider Henrik nevű tisztviselőt neveznek ki. Róla Pauler azt írja, hogy annak előtte a temesi bánszágban szolgált, mint kerületi alkapitány.²² Valószínű, hogy Kempelen ajánlotta, mint régi bánzági beosztottját.

A jegyzőkönyv 10. pontja az Egyetemi Nyomdáról rendelkezik. A javaslat az, hogy Budára csak a nyomda legjobb és legújabb felszerelése menjen át, a régi maradjon Nagyszombatban, ahol változatlanul szükség lesz egy kisebb nyomdára. Végleges döntést a bizottság ebben az ügy-

ben nem hozott, szakember meghallgatását javasolták. A nyomda elhelyezésének és igazgatásának krónikáját Pauler is közli, nem érdemes tehát itt részletezni.

A 11. pontban az egyetemes papnövelde elhelyezéséről van szó. Ennek a számára a régi budai szemináriumot kell átépíteni. Ezt a munkát záros határidőre Kempelen Farkasra bízták. „Gut” - írta a margóra a királynő. Mária Terézia egyetértett a nemesi konviktus áthelyezésével és átszervezésével s a Nagyszombatban megmaradt akadémia ügyében hozott döntéssel is. A további pontok egymás után a nagyszombati épületek felhasználásáról szólnak. A bizottság ebben a kérdésben is alighanem Kempelen véleményét fogadta el. A királynő széljegyzete ezt a döntést is helyeseli. A 22. feljegyzési pont megállapítja, hogy a budai új egyetemes szeminárium felépítését Kempelenre bízzák, aki ennek az épületnek a vezetője lesz, s időről időre megkapja a szükséges összegeket hozzá. A vegyesbizottság erre s egyéb épületátalakításokra és építkezésekre 30 ezer forintot kért a királynőtől. A királynő — pénzről van szó — fenntartja magának a döntést ebben az ügyben későbbre. A pénzt, mint tudjuk, mégis előteremtette, s vele együtt megerősítette Kempelennek a vegyesbizottság javasolta megbízatását, hogy az elhelyezés, átépítés, az új építkezések, tehát az egész egyetem budai elszállásolása közvetlenül Kempelen Farkas hatáskörébe tartozzék. Kempelen majd ehhez a munkához segítséget kap mind Budán, mind Nagyszombatban, hogy pénzkezeléssel és adminisztrációval se az egyik, se a másik helyen ne terheljék meg.

Mindebből nyilvánvaló, hogy az egyetem átköltöztetésének gondolata, terve s a terv végrehajtása: jórészt Kempelen Farkas munkája volt. Elvállalta a feladatot s örömmel végezte el, hisz szívügyéről volt szó. Ha a királynő méltóbb, nagyobb összegeket bocsátott volna rendelkezésére, Kempelen még jobban gondoskodott volna az egyetem elhelyezéséről. Azt érezte a legfontosabbnak az adott körülmények közt társaival együtt, hogy a tervet minél gyorsabban nyélbeüssék, s az egyetem haladéktalanul az ország fővárosában nyissa meg kapuit. Még Kempelen sem érezte tökéletesen biztosnak a bécsi ígéreteket. Azért alig van időbeli hiatus a határozatok és a végrehajtás közt. Kempelen sietett, tudta, miért. Tevékeny szellemének s fáradhatatlan fizikumának a legnagyobb erőfeszítésre volt szüksége, hogy a gáncsokodók, a kicsinyesek, a fanyalók s az ellenségek egész kórusán áthatoljon s a tervet megvalósítsa. A feladat évekig tartott. A háromtagú bizottság óriási munkát végzett. S a munka legjava Kempelen Farkasé volt. A bizottság csak jóval az egyetem átköltöztetése után, 1779. május 14-én szüntette be a működését.

Maga az átköltöztetés krónikája mutatja a legjobban Kempelen Farkas stílusát és tevékenységének ritmusát. A nagyszombati egyetemen Kempelen 1777. augusztus 24-én fejezteti be az előadásokat. Az átköltöztetés technikai lebonyolítását Pauler Kempelennek, Szabónak és egy Rajcsányi nevű vágszeredi sópénztárnoknak tulajdonítja.²³ A sópénztárnok részvétele ebben a munkában ugyancsak Kempelenre, az orszá-

gos sóigazgatóra mutat. Kempelen megbízható embereket keresett a kényes feladathoz, s ezeket saját beosztottjaiban találta meg. Innen van, hogy az áttelepítést sószállító hajók és tutajok végzik. A kivitelezés tervét csak egy országjáró, utakat, szállító eszközöket ismerő, tapasztalati módon gondolkodó ember eszelhette ki. Niczky és Szabó ebben már aligha vettek részt. Ma is, eltűnődve a térkép felett, kitűnőnek találjuk az átköltöztetés technikai lebonyolítását.

Kempelen szárazföldi és vízi úttal kombinálta az áttelepítés végrehajtását. Nagyszombatból a legrövidebb út a Vágig: Vágszered. Odáig, a kb. tizenöt kilométernyi utat szekérkaravánon tették meg az egyetem ingóságai, sőt a tanárok egy része s a diákok is. Kézenfekvő lett volna, hogy erre a munkára Kempelen nagyszombati s környékbeli fuvarosokat fogad fel. Kempelen azonban a csallóközi Nagylégről hozatta fel a magyar szekeresgazdákat, nagyszombatiakat nem fogadott fel, s nem bízott bennük. A nagylégiek személyes ismerősei voltak, birtokos volt azon a vidéken, nyaralásaiból ismerte őket, s a nagylégi fuvaros magyarok sószállítással is foglalkoztak. Vágszereden átrakták a rakományt a készenlétben álló tutajokra, azokról Nádszegnél pedig sószállító hajókra, amelyeknek minden hajósát ismerte Kempelen. A Vágról átvezették a hajókaravánt a Dunára. De a hajók nem bizonyultak elegendőnek az átszállításra, s ezért Kempelen tervei szerint a komáromi hajóácsok hat nagy tutajt is készítettek a kamarai erdők fáiból a szertári anyag, a könyvtár meg a nyomda felszerelése számára.

A hajósnépet Kempelen és Rajcsányi vezette. A hajók egy mér-földnyi utat öt negyedóra alatt tettek meg a nagy teherrel. Csak nappal folytatták útjukat, éjszakára kikötöttek. Óvatosan haladtak a szeszélyes, szabályozatlan vizeken. Első megállóhelyük Komárom volt, a második Nagymaros, onnan a szentendrei ágba folytatták az utat, s harmadnap délután lehorgonyoztak Budán, a vár alatt, a tabáni révben. Útközben, a be- és kirakodásnál, nem vezett el semmi. Kempelen megszervezte a tanárok, az egyetemi személyzet egy részének s a diákoknak az átköltöztetését is. A számára rendelkezésre álló pénzből a világi tanároknak egyenként 150 forintot, az egyháziaknak 50 forintot utalt ki utazási költség címén.

Érthető, hogy Nagyszombat városa nehéz szívvel búcsúzott az egyetemtől. A kéttornyú, Esterházy Miklós építette Egyetemi templomból, a korai barokk egyik legszebb magyarországi templomából, órákig szállt a búcsúzó harangszó. Nagyszombat ódon utcáin pedig felzúgott a diákok búcsú-éneke.²⁴

A szöveg a nagyszombatiaknak nem nyújtott túlságos vigasztalást, de a jóslatból történeti valóság lett. A másfélszázados nagyszombati Egyetemi Nyomda azonban nem tűnt el a városból, ma is észlelhető sok emléke. Az Egyetemi Könyvtár díszes barokk szekrényeiből is maradt ott néhány darab, a könyvek egy része is, s mindez máig megvan ott a szlovák katolikusok Szent Adalbert Egyesületének tulajdonában, a múzeumban.

Kempelen Farkas gondoskodása Budán mindenre kiterjedt, s nem szűnt meg a terv szerinti utolsó szög beveréséig. Az új tanévet 1777. november 3-án nyitották meg a budai egyetemen, de az egyetemi épületek akkor még csak részben készültek el. A munka folytatódott az egyetem ünnepélyes megnyitásáig. Addigra — 1780. március 25-ére — Mária Terézia a magyar egyetem minden jogát, kiváltságát és alapítványait egybefoglaltatta s nevezetes diplomájában megerősítette.²⁵

Kempelen Farkas önzetlen fáradozásának az egyetem Budára költöztetése körül, úgyszólván semmi nyoma sem maradt néhány jegyzőkönyvi lapon kívül. A hazai tradicionalisták legjobbika volt a XVIII. században, jelentőségét mégsem ismerjük igazán. Az ő felvilágosult reformista magatartása, patrióta készsége, együttműködése a magyar szellemi élet legjobbjával s nem utolsósorban összeköttetései a királyi udvarral s magával az uralkodóval tették lehetővé egyetemünk átköltözését Budára. Nemcsak hálával illik ezért gondolnunk Kempelen Farkasra, hanem hálánk kifejezéséről is illenék megfelelő formában gondoskodnunk — legalább azzal, hogy egy, a mainál jelentékenyebb utcát nevezünk el róla.

J E G Y Z E T E K

¹ *Hóman—Szekfű*, Magyar történet. IV. 529—530.

² *Pauler Tivadar*, A budapesti magyar kir. tudomány-egyetem története. I.

³ *Pauler* i. m. 112—121.

⁴ *Pauler* i. m. 114.

⁵ *Štefan Zlatoš*, Z dejin trnavskej univerzity. Pamiatke trnavskej univerzity 1635—1777 Spolok Sv. Vojtecha. Trnava 1935, 94—97.

⁶ *Hóman—Szekfű* i. m. IV. 530.

⁷ *Jancsó Elemér*, A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században. Cluj-Kolozsvár 1936.

⁸ *Szinnyei József*, Magyar írók élete és munkái. V.

⁹ *Sas Andor*, Kempelen Farkas. Megemlékezés egyéniségéről, hivatalnoki pályájáról és irodalmi működéséről születésének kétszázadik fordulóján. Magyar Figyelő. Pozsony 1934, II. 1—2. sz. 7—26. Sas műve a legszámottevőbb Kempelen-tanulmány, eredeti levéltári kutatások alapján készült, adatai megbízhatóak, s ösztönzők minden további Kempelen-kutatásra nézve.

¹⁰ *Kőszegi Imre—Pap János*, Kempelen Farkas. Bp. 1955, 61.

¹¹ *Szalatnai Rezső*, Az igazi Kempelen Farkas. Élet és Tudomány. VIII. 17. 1—4. és *Szalatnai Rezső*, Kempelen, a varázsló. Regény. Bp. 1957, 371.

¹² *Sas Andor* i. m.

¹³ *Gálos Rezső*, Kármán József. Bp. 1954. 28. Érdekes adatot idéz: Kármán József leveléből, melyet Markovicsnéhoz írt bécsi állás-tapogatózásáról, s végül Kempelenhez fordul „tanácsért és útbaigazításért”.

¹⁴ *Csóka J. Lajos*, Bessenyei György és a bécsi udvar. Pannonhalmi Szemle 1936. XI. évf. 2. Jó adalék a bécsi udvarból elágazó magyar társadalmi életéről, Grassné köréről, aki fogadásain vendégül látta a testőrökat, s nyilván Kempelent is.

¹⁵ *K. G. Windisch*, Briefe ueber den Schachspieler des Herrn von Kempelen. Basel 1783. A füzet első kiadása azonban korábbi, 1773-ból való. Később megjelent Londonban angol fordításban is. Magyar fordítása *Kőszegi—Pap* i. m.-ben.

¹⁶ *Sas Andor* i. m. és *Benyovszky Károly*, Egykorú feljegyzések Kempelen Farkas pozsonyi tartózkodásáról. Magyar Figyelő, Pozsony 1934, II. 1—2. 27—30. Idézi Kempelen rendkívül érdekes levelét Pozsony város tanácsához a város

1767. évi jegyzőkönyvéből. Valóságos párviadala volt abban az évben a városi magisztrátussal a téglaegető bérbeadása körül.

¹⁷ *Sas Andor* i. m. s azonkívül *Kempelen*, Mechanismus der menschlichen Sprache. Wien 1791.

¹⁸ *Bél Mátyás* nevezetes kis könyve, Der ungarische Sprachmeister oder Anweisung zu der ungarischen Sprache. Pressburg 1729, rendkívül népszerű volt, nyolc kiadásban jelent meg. Párbeszédei a kor magyar társalgási nyelvét bizonyítják — hitelesen.

¹⁹ *Pauler Tivadar* i. m.

²⁰ *Pauler Tivadar* i. m.

²¹ A nevezetes jegyzőkönyv szövegének érdekesebb részeit itt közlöm, a dőlt betűvel szedett szavak Mária Terézia sajátkezű széljegyzetei:

Protocollum Commissionis Mixtae so in Betreff der Übersetzung der Universitaet von Tyrnau nach Ofen und an denen hierzu einschlagenden Gegenständen den 16-ten Jäner 1777 abgehalten worden.

Sub praesidio: Comitis Francisci Eszterházy, cancellarii Regio Hungarico aulici. Praestantibus: Comite Christophorus Niczky, Tabulae Septem Viralis assessore, episcopo Bajzath vice-cancellario regiae Hungarico aulico. Referente consiliario aulico a Úrményi, consiliario aulico a Keltz, canonico Strigoniensi a Szabó, consiliario Camerae Regio Hungarico Aulicae a Kempelen, secretario aulico a Trajcsik actarius.

Geruheten Euer Majestät auf einen in dieser Angelegenheiten als Seiten der treu gehorsamsten Königlich-Hungarischen Hof-Kanzley unterm 3-ten gegenwärtigen Monats und Jahrs hinauf gegebenen allerunterthänigsten Vortrag folgende allergnädigste Resolution zu schöpfen: „Wegen des Ofner Schloss ist es schon resolviret, und wäre jezt hier auszumachen, was nöthig, um die Sachen zu Ende zu bringen, wegen denen Englischen Freulein, wird sie Cardinal nach Waitzen nehmen, wie sie in Ofen seynd, bis 1-a Augusti. Wegen Tyrnau wird sich mit Hof Kriegs Rath zu verstehen seynd, doch auch nicht vor Ende August, alda kann der Transport gemacht werden. Die Idee wegen Tyrnau, denen Englischer Freulein kann noch überlegt werden.“

Zu Folge dieser allerhöchsten Entschliessung wurden die nachstehenden Fragnuncten, von welchen der ganze Vollzug der vorhergehenden allerhöchsten Resolution abhanget, durch diese treugehorsamste Hof-Commission in reife Erweugung genommen, die sie mit beygefügt-adseytigen allerunterthänigsten Wohlmeynung folgen und zwar:

1-tens. Was für Expeditionen zu machen wären, um diese allergnädigste Resolution mit aller Richtigkeit zu erfüllen?

Ad 1-mum. Wäre die zusammengesetzte treu gehorsamste Hof-Commission des allerunterthänigst-ohnzielsezigsten Ermessens, dass folgende Expeditionen allergnädigst bewilliget und ausgefertiget werden dörften, nemlichen.

1-o. Eine Donation für die nach Ofen überbringende Königliche Universitaet, welche der adelich-königlichen Convict einverleibet wird, über das ganze königliche Schloss-Gebau zu Ofen und dessen sämtliche unter was immer Nahmen kommen mögende Zugesicherungen, folglichen auch über die dabey befindliche Stattungen, welche mit der Zeit zu einer Reit Schull für die in dem obbemeldten königlichen und erzbischöflichen Convict befindlich adeliche Jugend oder auch zu einen anderen sich neu-ausseren mögenden Gebrauch der Universität nützlich und bequem verwendet werden können. Dann über die alte Akademische Schullen zu Ofen, und über den bis nunzu samt einen Meyerhof durch die Englische Freylen alda selbst ingehabten Garten, nicht minder über einen anderen zu dem Ofner Collegio der aufgehobenen Gesellschaft gehörig gewesener Garten. In dieser für die Universitaet ausfertigenenden Donation wäre dann die merkwürdigste und Euer Majestät allerhöchsten Nahmen vermeigenden Epoche dieser Übersiedlung der Tyrnauer Universitaet

nach Ofen historisch nach allen Umständen zu vertreiben, und auch jenes zu berühren, wie sodann das Tyrnauer Collegion samt den dazugehörig und in der Vorstatt gelegenen Garten und ein Theil des Universitaets Hausses, so der nach Ofen ziehenden Universitaet im Jahre 1775 allergnädigst verliehen worden, von Euer Majestät nach geschehenen Abzug mehr gedachten Universitaet für das Militare Weysen Haus, wenn diessfalls mit dem Hof Kriegs Rath die Sache ausgeblichen seyn wird, allermildest verwendet und das Gebau des dermahligen königlichen und erzbischöflichen Convicts denen Englischen Freylen übergeben werden seyn.

Resolutio Caesarea-Regia: Alles was die Übersetzung der Universitaet und den ganzen Gebäuden in Ofen anbelanget, placet eine ordentliche Stiftung und Donation errichten, was aber noch wegen Militar Kindern-Haus anbelanget, selbes in eine a parte Expedition zu setzen, wenn alles klar mit Hof Kriegs Rath wird geschlichtet seyn, das gleichen was die Englische Freulein anbelanget, in ein 3-tes Instrument zu versetzen, wann werde endlich resolviret haben.

2-tens. Wäre eine andere Donation für das von Tyrnau nach Ofen überbringende Seminarium Generale über das von demselben beziehende Ofner Collegium der aufgehobenen Gesellschaft, dann über das Gebau des bishero zu Ofen bestandenen Seminarii stb.

3-tens. Nach deme man in diesem mit einhelligen Stimmen einig worden, dass die Englischen Freylen am bequemsten nach Tyrnau übersetzt, allorten in das Gebau des ebenfalls nach Ofen überbringenden königlichen Convicts samt denen Stift und Kost Freylen unterbracht stb.

4-tens sollen sowohl die Obangezogene als auch ferners auf die nachstehende Frag-Puncten annoch allergnädigst ertheilende Resolutionen dem königlichen Locumtenentiali Consilio, intimiret werden.

2-do. Wem die Zustandbringung dieses Geschäfts füglichst anzuvertrauen und durchgehends auf was Art die Einleitung zu machen wäre?

Ad 2-dum. Gleich wie bishero also auch ferners wäre die Ausführung dieser ganzen Unternehmung, der in der Person des Grafen von Niczky, des königlich hungarischen Hof Kammer Raths von Kempelen und des Graner Dom Capitulars von Szabó bestehenden Commission, als welcher alle Umstände bekannt sind, am füglichsten anzuvertrauen. Dieser Commission sodann solle obliegen, die in Sachen allergnädigst ertheilte und nach Erheischung der sich hervorgebenden Umständen nach der Hand erfolgen mögende allerhöchste Resolutionen auf das genaueste nach einer derselben mittheilenden Instruction in Follzug bringen zu lassen; weiters die in der Folge dieser Unternehmungen sich etwa ausseren mögende Anstände reif zu überlegen und sowohl davon, als auch von dem Fortgang ihrer Wirkungen Euerer Majestät von Zeit zu Zeit den umständlichen Bericht einzusenden.

Und weylen dann der mehrbesagte königlich-hungarische Hof Kammer Rath von Kempelen auf dieser Art der Commission allstetts wird beywohnen müssen,

dannenhero derselbe in so lange, als diese Kommission fortdauern wird, von seiner Stelle allergnädigst zu dispensiren wäre.

Alle Monat zu meiner Satisfaction sollen sie einen Bericht einschicken, was sie in dieser Zeit bewürket, ob nicht Anstände finden, dass nur gewiss zum Schull Jahr alles hergestellet ist.

3-tens. Wohin sodann die theologische Facultät und auf was Art zum Ofen einzulegen wird?

Ad 3-tium. Nachdeme es andeme (?) ist, dass das Generale Seminarium von Tyrnau nach Ofen übersiedlet und allorten in das Collegium der aufgehobenden Gesellschaft eingelegt werde, so scheinete es, dass zu denen theologischen Schullen die alte Ofner Schullen am bequemsten und mit grosser Commoditaet der lehrenden Jugend Geistlichkeit verwendet werden dürften.

Gut.

4-tens. Wohin die Juridische Facultät zu Ofen zu unterbringen wäre?
Ad 4-tum. Diese würde mit samt ihren Schullen in das Schloss
Gebau zu aplicyren seyn.

Gut.

5-tens. Wie und auf was Art die medicinische Facultät zu Ofen zu versehen
wäre.

Ad 5-tum. Auch dieses Facultät solle mit ihnen all übrigen Colle-
gien, nemlich mit der Anatomie und der Chymie, in das Schloss Gebau
eingelegt werden und eben in dem Schloss Gebau ihr Medizinischen Facultät
nicht allein vor die zu denen chimischen Operationen erforderliche Ofen,
sondern auch vor ihr all übrige Übungen anheischende Plätze durch die
Commission auszumessen wären.

*Keine Anatomie, noch Chymie, noch Buchdruckerey in das Schloss Haupt Gebaude,
die Chymie wegen Gefahr des Feuers.*

Auf was Art aber die vor diese Facultät sowohl in dem Schloss
Gebau als auch in dem bürgerlichen Kranckenspittal ausmessende Plätze
anständigst zugerichtet werden möchten? — hierinfalls hätte die Commis-
sion den Directoren der Medizinischen Fakultät zu vernehmen, ja in so
weit es etwa die Notwendigkeit erheischen würde mit ihme auch in facie
loci sich zu beratschlagen :

Der Bottanischen Garten belangend : nachdeme die Stadt Ofen
sich dahin anenbothen, dass sie, gegen Erlegung des Schätzungs Preises,
bereit wäre einen Grund, der zu diesem Ende der bequemlichste zu seyn
befinden wird, abzutreten, so würde die Commission mit Zuziehung des
Stadt Richters solchen Grund ausfindig zu machen nicht unterlassen.

Finde diese Auslage stark, ohne den Plan mir zu schicken.

6-tens. Wohin die philosophische Facultät einzusetzen seye?

Ad 6-tum. Wäre auch diese Facultät mit ihren Schullen in dem Schloss
Gebau zu unterbringen. Zu diesen gehören mehrere Musaea, nemlichen
das Musaeum Physicum, das Musaeum der Natürlichen Sachen, und das
Mechanische Musaeum stb.

Gut.

7-tens. Was wegen des Mathematischen Thurms zu veranlassen wäre?

Ad 7-um. Dieser Mathematische Thurm wäre zufolge eines durch
die Commission gemachten Projects in jenem Hause so demahlen die
Korvinische Bibliothek bestehet(?) und durch die Stadt Ofen zu diesem
Ende ganz bereitwillig verehret worden, mit samt der astronomischen
Specula zu erbauen und in eben diesem Haus auch das astronomische
und mathematische Musaeum zu placiren, folglich für dem Astronomo,
dessen Socio- und Famulo die benöthigte Wohnungen alldaselbst zuzu-
richten stb.

Gut.

8-tens. Was mit den unteren Schüller zu thuen seye?

Ad 8-um. Die unteren Schüller könnten ebenfalls in das Schloss
Gebau eingesezet werden, nur die Haupt Trivial Schull und die mit den-
selben verknüpfte Gemeinschaftliche Lateinische Elementar Schul ausge-
nommen, als welche mit weit grösserer Bequemlichkeit der in diese Schull
gehenden Stadt Jugend in den alten Schullen Gebau placiret werden mag.

Gut.

9-tens. Was in Ansehung der Bibliothek zu veranstalten seye?

Ad 9-um. Für die Bibliothek wäre in dem Schloss Gebau eine
hinlängliche Gelegenheit eigends auszumessen, um nicht minder diese
als auch die, vor die zum Lesen eintretende Personen erforderliche Stuben
dergestalten umzurichten, dass gleich daran eines von denen Bibliothek
Individuis Wohnung haben und annbest ein Platz für das Sammlungs-

Cabinet, der uhralten Müntzen und anderer Seltsamkeiten bestimmt werden möge.

Und weil man zu dem Wercke ehebaldigst schritten müsste, es aber nicht anders geschehen könnte, als durch die ohnfermeidte Ausraumung eines Theils des tyrnausischen Collegii, damit es für das Militair Weisen Haus zugerichtet werden könne, so wäre es ohnungänglich nothwendig, dass dieser Bibliothek, welche dermalen in dem obbesagten tyrnauen Collegio sich befinden, alsogleich Platz gemacht und sofort nach Ofen beförderet werde.

Was nicht gelehrte Bücher, die nach Ofen oder vor die Academie in Tyrnau selbst conveniren, die Übrige sollen nichts, als viel sehr schlechtes Gezeug seyn, was nicht würdig einer solchen Bibliothek, lieber als selbe zu transportiren an die Pfarrevrs Ordens Geistliche oder auch Welliche gratis abzugeben.

10-tens. Was mit der Universitaets Buchdruckerey zu thuen seye?

Ad 10-um. Wäre einer seits eine Universitaets guten Buchdruckerey unumgänglich bedürftig, die dermalige Buchdruckerey einkünften aber zur Erhaltung und Zuwachse der Bibliothek bestimmt ist, anderer Seits aber auch erforderlich zu seyn scheinete, dass auch bey der künftigen Tyrnauer Academie eine Buch-Druckerey belassen werde, so entstunde die Frage, ob es nicht rathsam wäre, dass die vornehmere Geräthschaften dieser Buchdruckerey nach Ofen in das Schloss Gebau übertragen, die vom geringeren Werthe überbleibende Geräthschaften aber samt allen übrigen dazu gehörigen Vorrathe an einem sich zu Tyrnau niederlassende Buchdrucke verkauffet, und sodann zu Ofen die Versehung, wegen aller zu einer vollkommentlich eingerichteten Buchdruckerey erforderlichen Bequemlichkeiten und zur Aufbewaltung deren gedruckten Büchern nöthigen Niederlagen getroffen werde? Um diese Frage von Grund beheben zu können, wäre es nothwendig, dass die Commission vorläuffig einen in dieser Kunst wohl erfahren Mann vernehmete und sonach hierinfalls ihre Wohlneynung eröffnete.

11-tens. Was dann in Anbetracht des Seminarii Generalis zu veranstalten seye?

Ad 11-um. Dieses Generale Seminarium wäre nach Ofen in das Collegium der aufgehobenen Gesellschaft und respective in das aldisigalte Seminarium zu überbringen; die Idee aber, wie dieses Gebau angeleget und abzuthuen komme? vorläuffig mit dem Primas zu concertiren und sodann gleich mit Eingang des künftigen Früh Jahrs, mit diesem Gebau unter der Direction des königlichungarischen Hof Kammer Rathsvon Kempelen der Anfang dergestalt zu machen, dass selbes mit Ausgang des Schull Jahrs das vorerwähnt Generale Seminarium beziehen könne. stb.

Gut.

12-tens. Auf was Art das königliche Schloss Gebau für die alldahin übersiedlende Universitaet, sonderheitlich aber für dem adelichen Convict zu zurichten wäre?

Ad 12-mum. Man lebet der Hofnung, das diese ansehentlich-werdende Universitaet zahlreiche adelliche Jugend zu sich ziehen wird, und von darum wäre durch die Commission hierzu in dem Schloss Gebau ein ziemlicher Raum für diesem königliche und erzbischöfliche Convict zu bestimmen, um in demselben ausser denen gestifteten adellichen Jünglingen auch andere adelliche Jugend gegen Bezahlung in einer grösseren Anzahl placiren und dieselbe zum Nutzen des Landes Fürsten und zur Zirde des Vaterlandes bilden zu können. In der Fürbereitung und Abtheilung deren für diesem Convict widmenden Gelegenheiten aber sollte man besonders dahin bedacht seyn, dass nicht zu viele Jünglinge in eine Wohnung zusammengezogen, sondern so wenig als es immer thunlich seyn wird, der Obsorge eines besonderen Praefecti anvertrauet oder aber wenigstens eine jede Klasse ihren eigenen Praefect haben möge.

Ausser denen zu Bewohnung bestimmenden Gelegenheiten würden auch andere, benanntlich zu unterschiedlichen Prüfungen zum Tanz- und Fechtungssaalen, dann zur Conversation und dergleichen mehrere Bequemlichkeiten erforderliche breitere Plätze durch die Commission auszumessen seyn stb.

Verstanden.

13-tens. Was mit der Adellichen Academie zu Tyrnau zu thun und welcher Convict von Tyrnau auf Ofen kommen solle?

Ad 13-um. Der erste Antrag wäre zwar dahin, dass der Albertinische Convict auf Ofen hätte übersetzt werden sollen, weylen es jedoch unstrittig schicklicher ist, dass mit einer so prächtig werdenden Universitaet auch eine königliche Stiftung, in welcher die vornehmste Jugend gebildet wird, vereinbahret werde, und diese und jene um desto mehr glänzen möge, so ist man auch mit einhelligen Stimmen bey deme geblieben, dass der königliche Convict, vor welchen in den vorhergehenden 12-ten Punct die Erwähnung geschehen, an diesen vornehmsten Studien Haupt-Platz, dahingegen von Ofen die weltliche Stiftung auf Tyrnau übersetzt, und mit dem adalbertinischen auch ferners verbleibenden Adalbertinischen Stiftung zusammen gezogen werde; und was in dem vorhergehenden Punct wegen denen Humanisten, Philosophen und Juristen erwähnt worden, dass nemliche wurde die Commission auch in Ansehung des zu Tyrnau verbleibenden Convicts zu beobachten haben.

Wird der Kanzler meine Meynung dessentfallen eröffnen.

14-tens. Was für Versehung der königlichen Schloss Kapelle halber zu treffen seye?

Ad 14-tum. Diese Schloss-Kapelle wäre in Hinkunft durch die zwey Exhortatores, nemlichen den Accademischen und gymnastischen zu versehen, mit Beyhülfe auch denen anderen Petrinem oder anderen von Ordens Geistlichen gewählten Professoren und wurden für gedachte zwey Exhortatores nahe an die Kapelle auch die Wohnung anzuweysen seye.

Da hätte noch was zu erinnern.

15-tens. Was in Betreff denen, durch die Stadt Ofen anerbetteten Subsidien zu verfügen wäre?

Ad 15-tum. Nach vorlauffig an die Kammer erlassender Insinuation wurde diese Stadt Ofen zu Erfüllung deren von ihr gemachten Verheissungen durch das königliche Locumtenentiale Consilium zu verhalten seyn.

Gut.

16-tens. Wie und was Art die zu Tyrnau zurückbleibende Academie einzurichten wäre?

Ad 16-tum. In Zukunft wäre zu Tyrnau auf die nemliche Art wie zu Kaschau lediglich die phylosophische und Juridische Facultaet zu bestätigen stb.

Gut.

17-tens. *Weylen der durch die Englische Freuleyn in Schloss Gebau bis nun zu bewohnte Tract vorzüglich auss geraumet werden, wohin dieselben insweylen mit samt denen Kreutz Geistlichen zu unterbringen seyn werden? und sodann wie dieselbe nach Tyrnau für beständig zu übersetzen seyn werden?*

Ad 17-um. For die Englische Freuleyn mitlerweylen bis sie nach Tyrnau übersetzt werden können, hat der Primas seyn zu Ofen befindliches Haus bewilliget stb.

Gut.

18-tens. Was mit dem Adalbertinischen Convict und dem mit demselben zusammenziehenden Stiftung zu thuen seye?

Ad 18-um. Diese zwey zusammenziehende Stiftungen würden beziehen das dermahlige Gebau des nach Ofen oberwähntenmassen übersezenden Seminarii Generalis und denen selben wurde zum Theil auch der Garten des dermahligen königlichen Convicts.

Gut.

19-tens. Was mit denen Schullen zu thuen wäre?

Ad 19-um. Nach dem der Königlich-Hungarische Hof Kammer Rath von Kempelen bey gelegenheit dieser Zusammentretung erkläret hat, dass für die von Pettau nach Tyrnau übersiedelnde Stiftung der hintere Theil des Universitaets Hauses auch erforderlich seye, der vordere Tract aber zu was anderes nützlich verwendet werden möge; so wären die Schullen in diesem forderen Theil des obberührten Universitaets Hauses zu unterbringen, zu Bibliothek und zu denen erforderlichen Musaeis aber könnte das dermahlen der Medicinischen Facultaet zugehörige Hauss zugerichtet werden, die Reparations und Unterhaltungs Auslagen müste der Fundus Studiorum tragen.

Gut.

20-tens. Wohin die Pettausche Stiftung zu unterbringen wäre?

Ad 20-um. Vermög der durch den hungarischen Hofkammer Rath von Kempelen oberwähntermassen geschehenen Erklärung, kömmete diese Stiftung in dem Collegial Hause, samt den hinteren Theil des Universitaets Hauses zu placiren, wie auch wird demselben der sogenannte Jesuiter Garten eingeräumt, weswegen man sich ferners mit dem Hof Kriegs Rath einverständlich zu halten ohnermanglen wird.

Das bleibt auszumachen.

21-tens. Was mit der Universitaets Kirche zu thuen wäre?

Ad 21-um. Diese wurde in Hinkunft als eine Akademische Kirche unter der Obsorge und Verwaltung deren academischen Exhortatoren zu belassen seyn.

Gut.

22-tens. Wohin die zu denen zu Ofen und Tyrnau zurichtenden Gebauen und zu der Übersiedlung der Universitaet erheischende Unkosten zu nehmen wären?

Ad 22-dum. Das Generale Seminarium zu Ofen wird mit dessen eigenen und dem obbemeldten Königlich-Hungarischen Hofkammer Rath von Kempelen, als welcher die Direction dieses Gebäudes haben wird, von Zeit zu Zeit überschickenden Geldern erbauet.

Dahingegen zu innerlichen Zurichtung des Schloss Gebäudes und Erbauung des mathematischen Thurms samt denen dazu nothwendigen Musaeis und Wohnungen, nach dem durch die Comission gemachten Ausweiss beylauffig 18 m. fl. und zur Anlegung und Einrichtung des Bottanischen Gartens 20 m. fl. nothwendig seyn möchten; als werden diese Gelder aus der Universitaets Kasse, nebst denen von der Stadt Ofen anerbottenen 10 m. fl. zu verabfolgen seyn, und in so weit als der dermahlige Kasse Stand nicht hinlänglich seyn würde, die nothwendige Summen, ohne einigen Darlegen darzureichen, so wird man bemässiget seyn, jene Anstalten zu treffen, damit von dem Studien Fond einige tausend Gulden gegen deme entlehnet werden, dass solche nach und nach Wiederung von der Universitaets Kasse abgezahlet werden; nebst diesen Auslagen aber werden annoch nicht geringet seyn, welche in Tyrnau zur Ausführung all obigen Anstalten nothwendig seyn werden, und dem Studien Fond einen grossen Last zuziehen; nachdeme aber Euer Majestät gleich in Anfang, da der Vorschlag wegen der Übersetzung der Universitaet gemacht worden ist, sich allergnädigst zu erklären geruhet haben, dass allerhöchst dieselbe eine Summe dazu zu widmen allermildest geneigt wären, also hat diese treu gehorsamste Hof Comission sich erkühnet Euer Majestät allerunterthänigst zu bitten, womit allerhöchst dieselbe aus dero angestammten Milden eine Summe zu 30.000 Fl. zum Behut des Studien Fond und baldigster Ausführung des ganzen Werckes allermildest zu resolwiren geruhen wollen.

Wegen diesen 30.000 Fl. und Übersetzung deren Englischen Freulen werde ehestens meine Resolution geben.

23-tens. Wie dieses ganze Wercke am geschwindesten zu Ende gebracht werden möge?

Ad 23-tium. Nachdem die Commission dem ganzen Operations Plan der Einrichtung und Bewerkstelligung Euer Majestät allerhöchsten Gesinnungen entworfen haben wird, so wird unter der Direction des Hof Kammer Rath's von Kempelen zu denen Gebäuden alsogleich die Hand angeleget werden müssen, zu welchem Ende nothwendig zu seyn scheint, dass einige tausend Gulden alsogleich verabfolget und die Anstalten wegen Beyschaffung deren Materialien getroffen werden, da erwähnter Hof Kammer Rath jedoch die Kasse unmittelbar nicht manipulieren kann, so hat er zu dem Ende dem Ofner Schloss Inspector Absalter(?) vorgeschlagen und zu Tyrnau einen anderen darzu vorzuschlagen sich vorbehalten.

Schlüsslichen: da mit Übersetzung denen Englischen Freuleyn nacher Tyrnau die Ofner Gegend in ihren ganzen Umfang keine Kloster Freuen, welche die Erziehung deren Kindern befördern möchten, haben wird, so wünschte man, dass nacher Pest einige Kloster Frauen, und namentlich die Ursuliner von Tyrnau übersetzt werden könnten, da jedoch dieses Geschäft mit mehreren Dificultaeten vermenget ist, so wäre nach dem diessseitigen Ermaassen der obbemeldten Commission unter andern auch jenes aufzutragen, damit selbe auch hierüber einen Vorschlag nach mehreren Überlegung aller Umständen machen solle stb.

Verstanden.

Nachdeme mit Kanzler geredet, so sollen die Englische Freuleyn nach Waitzen gehen, vor welche Transportirung ich allein sorgen werde, mithin kann wegen den Haus und Convict in Tyrnau das weitere besorget werden.

Pro notitia registraturae: Diese Abschrift ist dem Instruction des Hungarischen Hof Kanzley vom 14-ten März des Jahres beyzulegen. Reproducirt 11. Martii 1777.

Exmissum den 3. April 1777.

Sacrae Caesareae et Regio-Apostolicae Majestatis Incllytae Imperiali et Caesareo-Regiae Camerae Aulicae peramice consignandum. Bécs, Hofkammerarchiv Hung. Cam. 34. csomó 35. sz.

²² *Pauler Tivadar* i. m. 171–173.

²³ *Pauler Tivadar* i. m. 120. Pauler adatai közt szerepelnek „a Nagyszegről Pestre visszatérő hajók”. Nagyszeg község azonban sehohol azon a vidéken, a Vág alsó folyásánál és a Duna mentén Budáig nincsen. Nem kétséges, hogy Pauler elírásáról lehet szó. Nagyszeg nyilván Nádszeg község, amely a Pozsony megyéhez tartozó galántai járásban fekszik. A szekeresek viszont a csallóközi Nagylégről, Kempelen birtokáról valók voltak, ahogy ezt Zlatoš i. m. is helyesen említi. Így is valószínűtlen, hogy Nádszeg hajóállomásként szerepelt volna, mert elég messze esik a folyóparttól, s ott nem volt kikötő soha. (Nádszegi levélbeli közlés). A részletes megyei térképek is valószínűtlenítik ezt az adatot. Pauler és Zlatoš nem nevezi meg adatainak kútforrását Nádszegre vonatkozóan. De Kempelen mégis itt, vagy egy azonos nevű folyóparti majorságnál, mely azóta elpusztult, rakatta át az egyetem ingóságait a hajókra.

²⁴ *Pauler* i. m. 121. lapján csak a vers első strófáját közli, Zlatoš idézi mindkettőt. A szöveg ősforrása: *Grynaeus, Phoenix Pannonius*. Pest 1859.

Ergo vale parva Roma,
Magnae Romae aemula,
Derelinquo desolata
Tecta tua comptula.

Rex me iubet, ire Budam,
Terra-mari urbem notam:
Eris posthac nisi fallor
Oppidorum famula.

²⁵ *Pauler Tivadar* i. m. 125.

WOLFGANG V. KEMPELEN UND DIE VERLEGUNG DER UNIVERSITÄT
NACH OFEN

Die erste Universität Ungarns wurde nach Gründungsversuchen Ludwigs d. Großen (1342–1382) und Matthias Hunyadis (1458–1490) von dem Schriftsteller und Primas von Ungarn, Peter Pázmány im Jahre 1635 gegründet und da die Hauptstadt Budapest damals in der Gewalt der Türken war, im westlichen, habsburgischen Teil des Landes, in der zum Komitat Preßburg gehörenden Stadt Tyrnau (ung. Nagyszombat) errichtet. Auch nach der Räumung Ungarns von den türkischen Heeren und dem Wiederaufbau von Ofen und Pest wünschte die Politik Wiens die damals einzige Universität Ungarns auch weiterhin in Tyrnau und unter den dort herrschenden provinziellen Zuständen zu belassen. Ungarische Schriftsteller und Patrioten warfen zuerst den Gedanken auf, daß die Universität nach Ofen, der Hauptstadt des Landes verlegt werden sollte. Sie erkannten klar, daß der Universität in der Hauptstadt ein Platz gebührte, welche sich ohne derselben niemals zum geistigen Mittelpunkt des Landes auswaschen konnte. Unter dem Einfluß ihrer aufgeklärten ungarischen Ratgeber entschied Königin Maria Theresia diese lebenswichtige kulturpolitische Frage zugunsten Budapests.

Die Studie weist darauf hin, daß der Entschluß der Königin zu dieser großen ungarischen Reform dem Einfluß von Wolfgang v. Kempelen, dem berühmten Erfinder und Physiker, dem einflußreichen ungarischen Hofrat in Wien zu verdanken ist. Als die Königin die Ratio Educationis genehmigte, ließ sie gleichzeitig die Universität von Tyrnau nach Ofen verlegen. Mit der Durchführung der Übersiedlung wurde eine Dreierkommission betraut, deren Mitglieder Graf Christoph Niczky, Wolfgang v. Kempelen und Andreas Szabó, Graner Kanonikus und späterer Bischof waren. Graf Niczky hatte in Flugschriften für die Verlegung der Universität gekämpft, der Kanonikus Szabó vertrat die Interessen der Kirche und der niederen Adel entstammende Kempelen war königlicher Beamte und die Königin schon aus diesem Grund hatte zu ihm das meiste Vertrauen. Wolfgang v. Kempelen war der Sohn des Oberdreißigers in Preßburg. Seine älteren Brüder hatten beide glänzende Karrieren gemacht, seine sollte aber die der Brüder noch um vieles übertreffen. Allbekannt sind seine Entdeckungen im Gebiet der Physik, seine berühmte Schachmaschine und seine wissenschaftlichen, vor allem lautphysiologischen Werke. Mit bewußter Planmäßigkeit arbeitete aber Kempelen auch für die Entwicklung Budapests. Kempelen hat in der Ofner Burg das Burgtheater erbaut, nahm Teil am Bau des königlichen Palastes und richtete eine Wasserleitung in der Burg ein. Er verlegte das von ihm gegründete Pfandhaus von Preßburg nach Ofen. 1794 arbeitete er den Plan eines von Budapest nach Fiume führenden Kanals aus, der die Hauptstadt mit der Adria hätte verbinden sollen. Nun war aber die Übersiedelung der Universität im Interesse der Hauptstadt ohne jeden Zweifel die bedeutendste Tat Kempelens. Da er zuvor mit jeder noch so heiklen und hochwichtigen Aufgabe, die er erhalten, fertig geworden war (Verwaltung, Besiedelung und Industrialisierung des Banats, die Salzeinkünfte des Landes u. a. m.) betraute ihn die Königin auch mit der Übersiedelung der Universität, war er doch stets der hartnäckigste Vorkämpfer der Frage beim Hof gewesen. Er war in ständiger Fühlung mit den ungarischen Gardisten-Literaten am Wiener Hof, so hauptsächlich mit Georg Bessenyei, unterstützte auch den Schriftsteller Josef Kármán und den Dichter Johann Batsányi. In seinem Mechanismus befaßt er sich auf schmeichelhafteste Weise mit der Phonetik der ungarischen Sprache und stellt Vergleiche an zu den Nachbarsprachen. Das hing eng zusammen mit dem damals allbekannten Plan des hervorragenden Schriftstellers Georg Bessenyei, der eine gelehrte Gesellschaft für die Pflege der ungarischen Sprache gründen wollte.

Kempelens neue Aufgabe bedeutete aber in keiner Hinsicht eine leichte und ungestörte Arbeit. Stadt und Professorenkollegium von Tyrnau suchten durch einen geschickt geführten Schachzug die Verlegung der Universität zu

vereiteln. Die Leiter der Wiener Hofkammer stellten für die Renovierung und Modernisierung des Tyrnauer Universitätsgebäudes plötzlich einen größeren Geldbetrag zur Verfügung, um auch die diesbezüglichen Argumente Kempelens bei der Herrscherin zurückweisen zu können. Kempelen hatte aber seinen Plan mit der ihm eigenen Gründlichkeit bereits ausgearbeitet und bewies genau die Vorteile der Übersiedelung nach Ofen, wodurch auch das Ansehen der Königin im Lande mächtig gewinnen würde. Er kannte das politische Feingefühl Maria Theresiens und wurde darin nicht enttäuscht, obzwar er einige Überraschungen finanzieller Art für die Königin noch bereithielt. Sein Plan war nämlich, daß die Universität in der Ofner Burg untergebracht werden sollte, weshalb die dazu benötigten Gebäude umgebaut bzw. renoviert werden mußten. Daß der Ofner Magistrat diesen Plan auch in materieller Hinsicht unterstützte, war sicherlich auch Kempelens Verdienst, sein Werk war es ebenfalls, daß auch Maria Theresia sich zur Zuweisung weiterer Geldbeträge bewegen ließ.

Über die Rolle Kempelens in der Übersiedelung der Universität findet man wichtige Belege im umfangreichen Protokoll des Wiener Hofkammerarchivs. Die wichtigeren Teile desselben teilen wir hier im deutschen Originaltext mit. Das Protokoll bezieht sich auf die Sitzung der mit der Verlegung betrauten gemischten Kommission, und trägt eigenhändige Randbemerkungen Maria Theresiens. Datiert ist es vom 16. Jänner 1777. Die gemischte Kommission genehmigte die Tätigkeit der obenerwähnten Dreierkommission. Aus dem Protokoll stellt sich heraus, daß die Seele der Ganzen Kommission Kempelen war, den die Königin für die Dauer der Übersiedelung von seinen anderen Dienstverpflichtungen befreite. Er hatte einen umsichtigen Plan ausgearbeitet nicht nur für die Übersiedelung der Universität, der Universitätsbibliothek und des übrigen Mobiliars, sondern auch der Professoren und Studenten, wobei er auch des weiteren Schicksals der verlassenen Universitätsgebäude gedachte. Am 24. August 1777 wurden die Vorlesungen in Tyrnau beendet. Auch die mit methodischer Gründlichkeit vorbereitete technische Abwicklung der Übersiedelung wurden von Kempelen, seinen Unterordneten und schon oft bewährten Leuten versehen. Aus Nagylég, einer Gemeinde auf der Großen-Schüttinsel kamen ungarische Fuhrleute nach Tyrnau, die das Mobiliar nach Sered fuhren. Von dort wurde das Material auf der Waag teils auf den Salzschiffen Kempelens, teils auf eigens für diesen Zweck gebauten Flößen zur Donau befördert sodann mit Berührung von Komorn und Nagymaros die ganze Ladung nach Ofen, in den Hafen von Taban gebracht. In Ofen begann das neue Studienjahr der Universität am 3. November 1777. Indessen setzten Kempelen und seine Kommission die Arbeit noch bis zum 14. Mai 1779 in Ofen fort, um für jedes Institut der Universität, sowie für Bibliothek und Druckerei Platz zu finden. Am 25. März 1780 fand endlich die feierliche Eröffnung der Ofner Universität statt. Bei diesem Anlaß ließ die Königin alle Rechte, Privilegien und Stiftungen der ungarischen Universität in einem Diplom zusammenfassen. Die uneigennütigen Bemühungen Kempelens wurden von Erfolg gekrönt: Ungarns Universität schlug endgültig in der Hauptstadt Wurzel.

Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében

A nagyiparáról ma világszerte ismert és fővárosunk életében nagy szerepet játszó Csepel a múlt század közepén még jelentéktelen jobbágyfalu volt. Mégis, ez az időszak sem lényegtelen a későbbi nagyipari előváros történetében. Nemcsak azért, mert ebben a korban költözik a helység a mai helyére, hanem azért is, mert ekkor már csírájában jelentkeznek azok a tényezők, amelyek később a nagyipar kialakulását lehetővé tették. Tanulmányunkban ezért foglalkozunk ezzel a korszakkal. Nem kívánjuk a község e korbéli történetét mindenre kiterjedő monográfiában feldolgozni; célunk csak az, hogy a népesség fejlődésében megmutatózó jelenségek alapján rámutassunk ezekre a faktorokra. Vizsgálatunk azért is tanulságos, mert Budapestkörnyék története még ma sincs kellő mértékben feldolgozva.¹ Kutatásaink alapját a különféle összeírások szolgáltatták.²

Csepel a Dunának Budapesttől délre elterülő hatalmas szigetén, a róla elnevezett Csepel-szigeten fekszik. A középkorban a szigettel együtt királyi, gyakran királynői birtok, az uralkodók kedvelt vadászóterülete. Mezővárosi kiváltságokat élvezett.³ A török uralom idején valószínűleg teljesen elpusztult, mert 1690-ben mint elhagyott helyet,⁴ 1695-ben mint pusztát emlegetik.⁵ Középkori épületeinek csak romjai maradtak fenn, hogy a múlt század végi kikötőépítkezések alkalmával ezek is eltűnjenek.⁶ Úgy látszik, hogy csak a XVIII. század második évtizedében települt újra meg a falu. Ismerjük ugyanis a ráckevei uradalomnak, mint földesúrnak, Johann Georg Utz-cal és társaival 1712-ben Csepel betelepítésére kötött szerződését.⁷ Ennek értelmében a Svábföldről érkező telepesek engedélyt nyertek az uradalomtól a szigetcsúcsom fekvő pusztára („das Öed gelegene Dorf”) Csepel megtelepítésére, ott, ahol a „Lust Haus” romjai, nyilván középkori emlékek állanak. Ezenkívül megkapják a Duna túlsó oldalán, az úgynevezett csepeli Promontoriumot, azaz szőlőhegyet (a mai Budafokot). Néhány évi adómentesség, szőlőtelepítési (Promontoron), halászati, révtartási jog járult még ehhez. Ennek ellenére az 1715. évi országos összeírás még nem említi Csepelt.⁸ Először az 1720-as regnikoláris összeírásban szerepel a falu. Eszerint a község csak három évvel azelőtt, tehát 1717-ben (és nem 1712-ben) települt meg. Az összeírás évében már 19 jobbágycsalád él a faluban,